

גובה המס, הגנגסטר והפיראט: ביקורת על ספרו של אסף לחובסקי¹

ליאורה בילסקי*

מבוא

ספרו של אסף לחובסקי, "Tax Law and Social Norms in Mandatory Palestine and Israel", מספר את סיפורה המרתק של מערכת המס במדינת ישראל, שהתחילה כמערכת מיסוי מבוססת נורמה חברתית על ידי היישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי, והמשיכה לאחר הקמת המדינה עד לירידתה באמצע המאה העשרים והחלפתה בשיטת מיסוי משפטי על בסיס מדעי-אוניברסלי. בתוך כך, הספר מציג פרספקטיבה חדשה על דיני המס המתמקדת בחשיפת הקשר ההדוק בין בניית אומה, יצירת אזרחות דמוקרטית והחובה לשלם מס.

הספר מחולק לשלושה חלקים. החלק הראשון מציג את ההקשר ההיסטורי הרחב למעבר ממיסוי פרה-מודרני למודרני בפלשתינה-א"י, ממערכת המיסוי העות'מאנית שהתבססה על מתווכים והתאפיינה בשרירותיות ושחיתות למערכת מיסוי אישית ורציונלית בשנים האחרונות של האימפריה העות'מאנית ותחת המנדט הבריטי אשר יצר לראשונה את מערכת מס ההכנסה. החלק השני של הספר, אשר בו תתמקד ביקורת ספרים זו, עוסק ביצירתה של מערכת מיסוי מקבילה ולא-פורמלית על ידי היישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי, בשנות הארבעים של המאה העשרים: מיסוי המבוסס על נורמות חברתיות. מודל מיסוי חברתי זה אומץ לאחר מכן על ידי מדינת ישראל. הייתה זו מערכת היברידית ששילבה מאפייני מס ממשלתי ופילנתרופיה קהילתית. לחובסקי מזהה שלושה שורשים מרכזיים למודל המיסוי החברתי: הראשון, הקהילות היהודיות בגולה; השני, פרקטיקות גיוס כספים בראשית הציונות; והשלישי, מערכות מס בקהילות היהודיות בשנות העשרים והשלושים בפלשתינה. החלק השלישי של הספר מנתח את ירידת מודל המיסוי מבוסס הנורמה החברתית כחלק מתהליך רחב יותר של ירידת האתוס הקולקטיבי ועליית האינדיבידואליזם. שינוי זה משתקף בעליית מודל מיסוי משפטי-טכנוקרטי (מדעי-אוניברסלי) בהנהגתם של "מומחי מיסוי": רואי חשבון, עורכי דין וכלכלנים. חלק זה מצביע גם על השינוי הדרמטי בתפיסתם העצמית של מומחי המס משליחי ציבור ומחנכים, למקצוענים המייצגים את היחיד במאבקו במדינה.

מיסוי והתחלת משפט

לחובסקי שואל מתי וכיצד המשפט והמשפטנים החלו להתערב במודל המיסוי. הספר מציג מחקר היסטורי של צמיחת מערכת המס בישראל כדי להבין את השינוי בכוחן היחסי של נורמות חברתיות ונורמות משפטיות ואת הקשר בין יצירת מערכת מיסוי לבין יצירת זהות אזרחית. ככזה, הספר משנה את הפרספקטיבה הרגילה של הבנת דיני המס – במקום כלי לאיסוף כספים והכנסות למדינה או

* פרופסור למשפטים ומנהלת מרכז מינרבה לזכויות אדם באוניברסיטת תל אביב. תודה ליוני פילק על עזרה במחקר ולמערכת מעשי משפט על הערותיהם המועילות.

כמנגנון של תמריצים ליחיד, הספר בוחר להאיר את הדרך שבה מערכת המיסוי משמשת גם לבניית זהות אזרחית ולתהליכי בנייה אומה.

לחובסקי מציע ניתוח היסטורי של שיטת המס הישראלית ומציב במרכז הסיפור את מודל הנורמה החברתית הוולונטרית, ולא את הסנקציה המשפטית הכופה. זאת, כדי להסביר את ההמשכיות בין תקופת היישוב למדינה ביחס למודל המיסוי. יש בדיון זה כדי לחשוף צדדים נחבאים בדיוני המיסים: כיצד הם עוזרים לשרטט את ההבחנה בין חברה קולוניאלית – שבה מיסים נכפים על הנתונים על ידי ריבון זר, לבין חברה דמוקרטית – שבה תשלום המס על ידי היחיד מסמן שלטון עצמי – הסכמה ובחירה, מחויבות הרדית, אמון, ונאמנות ליצירת קהילה של אזרחים שווים. ובקליפת אגרו – No taxation without representation².

בספרו הקודם, "Law and Identity in Mandate Palestine"³; עסק לחובסקי בהרחבה בקשר בין משפט לזהות קולקטיבית, בין השאר, דרך קריאה היסטורית של משפט השלום העברי.⁴ במאמר קודם שלי – "עיר קטנה וניסיון האונס הראשון בתל אביב"⁵ – ביקשתי להוסיף לניתוח ההיסטורי של משפט השלום העברי הסתכלות ספרותית או מיתולוגית, דרך כתיבתו של נחום גוטמן אשר חשף את הצד האלים החבוים. שאלתי על הבחירה המשונה של גוטמן, להעמיד במרכז סיפורו על יצירת משפט השלום העברי, ניסיון אונס אלים, מעצר של העברייני וגירושו מהארץ, בעוד בפועל משפט השלום העברי לא כלל סמכות שיפוט פלילית. טענתי כי עבירת האונס והמשפט הפלילי היו חשובים לגוטמן כדי להנכיח את האלימות החבויה המלווה כל התחלת משפט.

בביקורת ספרים זו אני מבקשת לעשות מהלך דומה: בעזרת הפנייה לספרות ולקולנוע אבקש לחשוף את האלמנטים האלימים שהיו משולבים במערכת המיסוי החברתית שיצר היישוב היהודי, על מנת להעמיד אותם לדיון ביקורתי.

שאלת העומק שבעזרתה אבקש לקרוא את הספר היא תורת משפטית – כיצד נוצר משפט המיסוי ומה מבחין בינו לבין אלימות ופשע? שאלה זו ניתן לפרוט לשורה של שאלות משנה: כיצד ניתן ליצור שיטת מיסוי לגיטימית בהיעדר מדינה? מה בין מיסוי לתרומה מצד אחד, ולכפייה אלימה מן הצד השני? שאלות אלו מרכזיות לכל שיטת מיסוי – שכן למעשה מדובר בלקיחת כסף מבני אדם, או פגיעה בקניין פרטי. מהי הנורמה שמבחינה בין מעשה של גזל או סחיטה באיומים לבין מיסוי לגיטימי שעומד בבסיס האפשרות לקיום קהילה שומרת חוק? מה בין שלטון טרור לבין שלטון החוק? שאלות אלו מתחדדות כאשר מדובר בניסיון ליצור מערכת מיסוי עוד בטרם הקמת מדינה. מפרספקטיבה כזו, שאלת שלטון החוק מלווה את הדיון מראשיתו – כיצד קורה שבאין ריבונות מדינית, באין ממשלה, באין גוף מחוקק נבחר, באין בתי משפט ומשטרה – לקיחת כסף מאנשים פרטיים, על ידי אנשים פרטיים אחרים, תיחשב למיסוי לגיטימי?⁶

במילים אחרות, מה מבחין בין פעולתה של מאפיה (ארגון פשע) שדורשת דמי חסות, לבין גביית מיסים לגיטימית? כיצד אנשים מדמיינים את שלטון החוק? כיצד הם מבססים אותו?

לחובסקי מעמיד במרכז הדיון בספר את מודל הנורמה החברתית של המיסוי. מודל זה אמור לעזור לנו לראות את מה שנחזה כ"פילנתרופיה", כלומר פעולות וולונטריות של תרומות וגיוס כספים לטובת הציבור, כמערכת מיסוי שהתחרתה עם מערכת המס הפורמלית של שלטון המנדט הבריטי. הדיון בביקורת ספרים זו יבקש להציג את קושי ההבחנה מן הכיוון ההפוך, דהיינו, מה בין גיוס כספים על ידי מוסדות היישוב היהודי לבין אלימות ופשע.

אסור להתבלבל – אף שהספר דן ב"נורמות חברתיות" – אין מדובר בכללי נימוס או בפרקטיקות מסורתיות אורגניות של התנהגות חברתית מקובלת שצומחות מלמטה. הכפייה, הסנקציה, האלימות, הסחיטה, האיומים, הלחץ הכלכלי, החרם והוצאת לשון הרע – מלווים את הסיפור לכל אורכו.

בניגוד לדין ההיסטורי שמציע הספר, הדין שלי יהיה תורת משפטי על התפר בין משפט וחברה – מה מלמד אותנו הסיפור על עלייתו ונפילתו של מודל המס החברתי ועל שאלת הלגיטימיות של המשפט ומגבלות כוחו הכופה. כיצד נוצרת ההבחנה בין משפט לאלימות, איזה תפקיד יש לרטוריקה, ליצירת מוסדות מעין-משפטיים ולמסורת חברתית בתהליך כינון המשפט, ומהם יחסי הגומלין בין כינון המשפט לכינון חברה ואזרחות דמוקרטית.

אני מבקשת להוסיף לדין של לחובסקי על התחלת משפט המס את הדין והספרות, את דמויות הגנגסטר המאפיוזי והפיראט. ושוב, במקום להסתפק בצד המואר של ההסכמה החברתית והסולידריות שעומדות בבסיס מודל המיסוי שמציג הספר – אני מבקשת לחשוף את הצד האפל של האלימות והכפייה שנעלמות בדרך כלל מהדין שלנו בנורמות חברתיות וולונטריות. **בחלק הראשון** של הסקירה אדון בגילויי אלימות פנימית של מודל המיסוי, ביחס לבני היישוב היהודי וביחס לקבוצות שהתנגדו לו מסיבות אידאולוגיות ואחרות. **בחלק השני** אעסוק בגילויי האלימות שמוזכרים בספר בעזרת פנייה לדין ולספרות. **בחלק השלישי** אפנה לבחון מה קורה למודל המיסוי החברתי במעבר מיישוב למדינה. במיוחד אבקש לבחון את התאמתו של מודל זה לחברות הטרוגניות המבוססות על קבוצת רוב ומיעוט, ואת הקושי המיוחד שהוא מעורר ביחס למיעוט מובס המושם תחת ממשל צבאי.

א. וולונטריות וכפייה במערכת המס ביישוב היהודי

הספר מציג את מה שהוא מכנה, מודל הנורמה החברתית של מיסוי, שהיה שונה מאוד ממודל המיסוי המשפטי-בירוקרטי שהוטל על ידי המנדט הבריטי.⁷ מס ההכנסה הבריטי הוטל "מלמעלה" על היישוב היהודי על ידי שלטונות המנדט בשנת 1941. הוא היה בנוי על כללים פורמליים ואוניברסליים אשר הציות להם היה מבוסס על האיום בסנקציה פלילית כנגד אלו המעלימים מס. מס ההכנסה הבריטי יצר קשר ישיר בין משלם המס לשלטון, קשר פרטי אשר לא היה גלוי לציבור הרחב. לעומת זאת, מודל המיסוי החברתי אשר התחיל כשיטה של גיוס תרומות וולונטרי, היה בנוי על עקרונות הפוכים. לטענת לחובסקי אופיו של המיסוי היה קהילתי, כיוון צמיחתו היה מלמטה למעלה, הוא לא היה סודי ופרטי, אלא היה מתווך דרך קבוצות חברתיות וארגונים כמו משפחה, חברים, מקום עבודה וארגונים חברתיים שאליהם השתייך הפרט. נוסף על כך, המס החברתי לא התבסס על כללים פורמליים, ולא נשען על מערכת המשפט הפלילי. נהפוך הוא, מדובר היה במיסוי מעין-וולונטרי, כזה שנשען על גיוס תרומות ביישוב, על מגביות שונות ועל מנגנוני שכנוע חברתיים. עם זאת, ניתן להבחין בו בדרגות שונות של אמצעי כפייה ולחץ חברתי מאורגן על אלו המסרבים לתרום. לאורך הספר⁸ מוזכרים אמצעים שונים שמטרתם הייתה לעודד תשלום מס כגון לפנות ישירות למשלמי המס בפרסומים וקמפיילים תעמולתיים;⁹ טקטיקות שונות של ביוש וחרמות;¹⁰ פנייה לארגונים כלכליים ולאגודים מקצועיים להרצות לפניהם על חשיבות התשלום כדי שהם יפעילו לחץ על חבריהם;¹¹ פרסום שמות אלו שנמנעו מתשלום מיסים;¹² ופרסום תגים לאלו ששילמו מיסים.¹³

הספר משרטט ביד אומן את הקושי הכרוך במודל המיסוי החברתי בתקופת טרום-המדינה דרך סיפור מאבקה של קבוצת היהודים הגרמנים-הייקים שהבינו את האקוטיות של הצורך ליצור הבחנה ברורה בין אלימות לשלטון חוק. לשם כך הם ביקשו למשפט את מערכת המיסוי אשר נוצרת ביישוב היהודי: לקבוע כללי גבייה פורמליים וברורים, להקים בית דין של כבוד אשר ישפוט את מי שמתחמקים מתשלום, למנות שופטים מוכרים ונכבדים, וליצור ערכאות ערעור על שומת מס. לתפיסתם, רק המשפט יוכל לתת את הלגיטימיות הדרושה לגביית כסף באמצעי לחץ שונים.¹⁴ כך למשל אחד מאנשי הקבוצה, עורך הדין הנס קאופמן, כתב תזכיר בנוגע לאמצעי לחץ שונים

לגביית מיסים: מוסרי, חברתי, ארגוני, וכלכלי – וממהר להזהיר כי שימוש באמצעים אלו לגיטימי רק לאחר שהאחריות לתשלום נקבעת על ידי בית משפט, שאחרת מדובר באמצעים שעולים כדי "טרור פנימי"¹⁵.

פנייה למשפט, טענה אותה קבוצה של יהודים-ייקים, יכולה הייתה לעזור להבחין בין גבייה אלימה לבין מיסוי לגיטימי. ואולם, כפי שלחובסקי מסביר, גישתם הלגליסטית של הייקים עמדה במתח עם הגישות האנטי-לגליסטיות של מי שתמכו במודל הנורמה החברתית.¹⁶ אלו האחרונים ראו את יצירת תחושת החובה המוסרית והמחויבות הקהילתית כבסיס העמוק של לגיטימיות תשלום המס, בסיס שעלול להתערער אם יהפוך למסגרת משפטית כופה (שאינה נבדלת למעשה מגביית המס תחת המשטר הקולוניאלי).

וכך, סיפור התחלת משפט המיסים נקרא כסיפור מתח – כיצד ניתן לגבות מיסים ללא משפט? ובמקרים שבהם הוולונטריות לא עובד, כיצד יש להתמודד עם האלימות הכרוכה בגביית מיסים – אלימות שחותרת תחת האפשרות להבחין בקלות בין שלטון החוק לשלטון טרור ומאפיה. אפילו שפתן של הנפשות הפועלות בספר מלמדת על הקושי: כך למשל בן-גוריון קורא למס הקהילה "מכשיר התנדבות חופשית ומחייבת" או בלשונו של אליעזר קפלן, שר האוצר הראשון, שקורא למגבית ההצלה "מס חובה וולונטרי".¹⁷

יסודות האלימות שבשיטה מתחדדים בספר ביחס לאותן קבוצות שמתנגדות לאמצעי הגבייה הכופים. לחובסקי מזכיר כמה "איים" של התנגדות:

ראשית, השלטון הבריטי – יחסם של הבריטים למערכת המיסוי של היישוב היהודי הייתה תלויה כולה בשאלת הוולונטריות של תשלום המס. כך למשל כותב היועץ המשפטי הבריטי של פלשתינה כי "שאלת האי-חוקיות של השיטה תלויה בשאלה אם הגבייה מלווה באיומים, במצג שווא, או מרמה".¹⁸ כל עוד היישוב היהודי לא פונה לאמצעים אלימים של איומים, או מציג את הגבייה כמיסים בחסות הממשלה – אזי הבריטים לא יתערבו.¹⁹ לחובסקי טוען כי הפתרון התבסס על מודל הגבייה של קהילות יהודיות בגולה. בדומה לקהילה היהודית בגולה, גביית המס העצמי הייתה בעלת פני יאנוס – כלפי חוץ (כלפי השלטון הבריטי) מדובר היה באקט וולונטרי, ואילו כלפי פנים (כלפי היישוב היהודי), מדובר היה בחובה.²⁰

שנית, קבוצות התנגדות אידאולוגית ביישוב היהודי – הרוויזיוניסטים ונטורי קרתא. כך למשל הרוויזיוניסטים מבקשים ליצור מס מתחרה, "מס חזית ישראל", ואילו נטורי קרתא מבחינים את עצמם במידה רבה דרך התנגדותם למס היישוב. כמו כן, היה גם סירוב לא אידאולוגי לתשלום המס – למשל על ידי קבוצת היהודים הספרדים בירושלים.²¹

שלישית, נציגי הקבוצה הייקית שהזכרה לעיל – הם קיבלו את הלגיטימיות של המיסוי היישובי אבל דרשו משפטיזציה של גביית המס מתוך חשש שאמצעי הלחץ הננקטים אינם חוקיים, על גבול הפלילי, ויובילו להתערבות שלטונות המנדט הבריטי. כך למשל עורך הדין פרנץ שטייף, אשר התבקש להתייחס להצעות שונות להפעלת לחץ על המתחמקים ממס, כתב כי הוא חושש שאמצעי המשמעת עולים כדי הוצאת דיבה פלילית וסחיטה באיומים על פי הקוד הפלילי הבריטי; וחושש שהם יובילו את הבריטים להתערב בעניין גביית מס ההתגייסות וההצלה (1942).²² אף שהספר מונה אמצעים שונים שנועדו לעודד ציות והיענות לרדישת תשלום המס, במקביל הוא מתאר התפרצויות אלימות הנוגעות למערכת המס.²³ עם זאת, אין בספר התמודדות ישירה עם שאלת ההבחנה בין שלטון החוק לשלטון המאפיה.

אני מציעה ללקט מתוך התיאור ההיסטורי שמוכא בספר מרכיבים שונים אשר יכולים לעזור לקוראים להעריך את לגיטימיות השיטה (למשל ביחס לגביית דמי חסות על ידי המאפיה).

בצד החיוב של מערכת המיסוי של היישוב ניתן למצוא את המרכיבים הללו: היותה מבוססת על נציגים ומוסדות נבחרים;²⁴ מימון שירותים קהילתיים, ולא רק ביטחון, כולל שירותי סעד/בריאות וחינוך;²⁵ הסכמת הממשלה הבריטית לקיום מערכת המיסוי;²⁶ והצדדים הוולונטריים של התרומה על ידי בני היישוב היהודי.²⁷

ולעומת זאת בצד השלילה: שחיתויות ואי-יעילות (האם הכסף הולך לשירות הקהילה או למימון המנגנון);²⁸ שרירותיות והיעדר בקרה;²⁹ דרכי איסוף אלימות (טרור, הפחדה, כפייה);³⁰ חוסר ייצוגיות ביחס לקבוצות מסוימות (קבוצות מתנגדות).³¹

בסופו של דבר הניסיון של הקבוצה הייקית להכניס את שיטת המיסוי הוולונטרי-חברתי תחת כנפי המשפט – יצירת כללים פורמליים, בתי דין של כבוד למשתמטים ממס, בית משפט לערעורים על שומת המס שנקבעה – נכשל. ציטוט מדבריו של עמנואל הרוסי,³² מי שניהל את מערך ההסברה של כופר היישוב, מציע הסבר מדוע העדיפו את מודל הנורמה החברתית טרם הקמת המדינה:

"כל כוחה של המגבית היה בזה שהאיש היהודי ציית להוראותיה מתוך הכרה וחובה פנימית. ה"סאנקציות" עלולות להשיג את ההיפך מן המבוקש, לגרום להתנגדות אינסטינקטיבית וסופו של דבר להזיק לעניני המגבית. הכרזה על סאנקציות כמוה כהשמצת שם היישוב, כפגיעה בו וכאי-אמון בכושר התנדבותה [...] כוחה של המגבית הוא בחיזוק החיוב ולא במניעת השלילה".³³

בציטוט זה ניתן לשים לב להיפוך הרטורי – הייקים חששו שפרסום שמות משתמטי המס והניסיון לכיישם רבבים ללא נורמה משפטית ברורה, עולה כדי עבירה של "הוצאת דיבה", ואילו עמנואל הרוסי סבר שהסתמכות על משפט כופה במקום תרומה וולונטרית, הייתה מוציאה דיבה קולקטיבית על היישוב היהודי, שאין בכוחו לגייס את הקהילה לשלם מיסים בכוח השכנוע. וכך, לאחר דחיית המודל המשפטי, המודל שנותר הוא של הנורמה החברתית הוולונטרית, עם גילויי האלימות הספורדיים אשר מבצבצים מבין דפי הספר.³⁴

ב. הגנגסטר, הפיראט והמס

בחלק זה ברצוני להרחיב את היריעה ולעסוק באותם גילויי אלימות שמבצבצים מבין דפי הספר ולא זוכים לדיון משמעותי, בעזרת פנייה לבדיון ולספרות, ובאופן ספציפי, בעזרת דמויות הגנגסטר המאפיוזי והפיראט. שתי דמויות אלו ילוו את הדיון שלי בראשית מערכת המס הישראלית.

1. הגנגסטר

שני ספריו האחרונים של מבקר התרבות דוד גורביץ', *גנגסטר שיק*, ו*גנגסטר פוסט-מודרני*,³⁵ עוסקים במקום המרכזי שתופסים סרטי גנגסטר בתרבות הקפיטליסטית. גורביץ' שואל כיצד סרטים אלו מייצגים את הרוע, ומה מסביר את כוח המשיכה שלהם. לטענתו, למול הרוע הבריורקטי היום-יומי של השיטה הקפיטליסטית אשר בדרך כלל נעלם מן העין, הסרטים הללו עוזרים לצופים למקד את הרוע בדמויות מזהות היטב של הגנגסטר המאפיונר. נוסף על כך, הסרטים עוזרים לעשות תהליך המרה מרוע מוסרי לבידור צרכני על ידי גידור הרוע בעולם הבדיון, ובכך להפחית את החרדה. ואולם ההבחנה הברורה מיטשטשת שכן הגיבור הגנגסטר כפי שהוא מוצג בקולנוע ובטלוויזיה שותף למעשה לערכי הבסיס של הקפיטליזם אשר מחלק את העולם למרוויחים ומפסידים ("וינר" ו"לוזר"). כאשר הגנגסטר הופך בקולנוע לאיש עסקים – האם הוא נשאר ה"אחר" לשיטה הקפיטליסטית או

שהוא חושף את מערומיה? כיצד הוא מגזים ומעצים תופעות מוכרות מעולם התחרות הקפיטליסטי, כך שלא ניתן להבחין בקלות בין איש העסקים הלגיטימי לבין המאפיה? ברצוני לשאול שאלה דומה ביחס למערכת המס כפי שהיא מתוארת בספרו של לחובסקי. כאשר פונים לבחון את התחלת משפט המס בשנים שטרם הקמת המדינה, האם ניתן למתוח קו ברור בין כפיית תשלומי מיסים על ידי מערכת של לחצים ואיומים חברתיים, לבין כפייה אלימה וסחיטת תשלומים על ידי המאפיה? האם הגנגסטר הוא ההיפוך לשלטון החוק? או אולי דווקא ההתמקדות בסיפור ההיסטורי של גביית מיסים מראה, כי בבסיס יצירת שלטון חוק עומד תמיד ה"משלים המסוכן" בדמות הגנגסטר – אשר לא ניתן להפרידו בקלות. דוגמה טובה לטשטוש הגבול בהקשר הישראלי עולה בספר ביחס לתיאור המס המתחרה שמטילים הרוויזיוניסטים ("מס חזית ישראל"), דבר שמוכיל להתנגשות בין הקבוצות ולניסיון הגעה להסכם. לחובסקי מציין כי בנוסף להטלת מס עצמאי, המיליציה הצבאית של הרוויזיוניסטים, האצ"ל, פונה מאוחר יותר לממן את פעילותיו על ידי מעשי שוד.³⁶

מאחר שלחובסקי מסרב להתחיל את הסיפור במשפט המדינתי, ומנסה למתוח קווי המשכיות מתקופת היישוב, ומאחר שהוא מצביע על מודל הנורמות החברתיות כקודם למודל המיסוי הממושפט – מלאכת ההבחנה בין שלטון החוק לשלטון הפשע הופכת למורכבת יותר.

2. הפיראט

דמות נוספת אשר מאתגרת את ההבחנה הפשוטה בין אלימות למשפט היא דמות הפיראט. במרכז הדיון שלי יעמוד סיפורו של מוחמד עאדן (Muhamad Aden) שאלי נחשפתי בהאזנה לפרק של תוכנית הפודקאסט: "This American Life, I am Not a Pirate".³⁷ הפודקאסט מגולל את סיפורו של עאדן, אזרח אמריקני סומלי, אשר משתתף בכנס של הפוזרה הסומלית. הכנס עסק בהתפרקות סומליה, בשחיתות הכלכלית ובעליית השוד הפיראטי הממוסד מאז שנות התשעים. בעקבות הכנס עאדן וכמה משתתפים אחרים מחליטים לנקוט פעולה פוליטית – לנסות לבנות מבראשית את שלטון החוק בסומליה, לכתוב חוקה חדשה, ליצור ממשלה הגונה. הם מתפקדים כשליחים מטעם עצמם. מוחמד עאדן חוזר לסומליה, ממנה את עצמו למושל אזורי, ובהמשך מקים בתי משפט ומשטרה.

ואולם, מייד עולה הקושי להבחין באופן חד וחלק בין פעולות אלימות ולא חוקיות של פיראטים לבין מערכת שלטון החוק. התוכנית מציגה את סיפור הטיפתם של זוג אזרחים בריטים (Paul and Rachel Chandler) על ידי פיראטים סומלים, ודרישת כופר תמורת שחרורם. במהלך המשא ומתן לאחר שהוסכם על סכום הכופר, בני משפחת החטופים פונים למושל החדש עאדן, כדי שיאפשר את נחיתת המטוס בסומליה והעברת הכסף. והנה, המושל שער אז נחזה לייצג את שלטון החוק ("הטובים") דורש סכומי כסף גדולים עבור עזרתו, ומנמק את דרישתו במצב הביטחוני המורכב ובצורך להבטיח שמירה בנמל התעופה על העברת סכום הכופר הגדול לפיראטים. בהקלטה דבריו נשמעים כמו סחיטת כספים באיומים.

מאוחר יותר אנו לומדים כי אותו מוחמד עאדן הובא בפני בית משפט בלגי שדן את הפיראטים ואת המושל, כחלק מקנוניה אחת, בגין קשר פלילי פיראטי.³⁸ ואולם עאדן ממשיך לטעון בתוקף לחפותו; שהוא מייצג את שלטון החוק; שמדובר היה בהוצאות ביטחון לגיטימיות; שהתגייס לעזרת המשפחה; שנלחם בפיראטים. מכאן שם התוכנית – "אני לא פיראט".

ברומה לדימוי הקולנועי של הפיראט, גם המשפט הבינ-לאומי משתמש בדמות הפיראט כדי לסמן את גבולות שלטון החוק. הפיראט מוצג כדמות האולטימטיבית של פורע חוק, "אויב המין

האנושי" וכמי שמצדיק התערבות של המשפט הבין-לאומי.³⁹ ואולם, מחקרים היסטוריים חדשים מצביעים על קשר הדוק בין התחלת משפט לבין פעולה פיראטית גם בהקשר הבין-לאומי, למשל ביחס לקולוניות האמריקניות וביסוס הלגיטימציה שלהן בקהילה הבין-לאומית.

כך למשל, המחקר ההיסטורי מציג את סיפוריהם של מושלים במושבות הבריטיות באמריקה שיהד עם סוחרי המושבה קיבלו בברכה את הפיראטים (בין השאר כדי להתגבר על המונופול על הסחר הימי שהבריטים ביקשו לשמר לעצמם).⁴⁰ בולט במיוחד הוא בנג'מין פלטשר, מושל מושבת ניו-יורק בין השנים 1692-1699, שנתן חסות לפעולות פיראטיות ואף נהנה מהרווחים שהניבו.⁴¹ לפלטשר ניתנה סמכות רחבה מהכתר הבריטי ולכן היה לו חופש פעולה נרחב מאוד שאפשר לו לנקוט מדיניות שונה מזו של הכתר הבריטי. פלטשר תמך במיוחד בסוחרי המושבה ובקשריהם עם הפיראטים, הוא נהנה מהרווחים שהניב הקשר בין הסוחר פרדריק פיליפ שהתגורר בניו-יורק לבין פיראט בשם בולדריג' ממוצא ניו-יורקי שחי במדגסקר.⁴² בולדריג' בזז ספינות של החברה ההודו-מזרחית, והעביר את סחורותיהן לפרדריק ולפלטשר.⁴³ בסופו של דבר פלטשר הודה מתפקידו בשנת 1699 על ידי הבריטים בבושת פנים כיוון שתויג כמושחת, רודף בצע וכמשתף פעולה עם פיראטים, למורת רוחם של סוחרי מושבת ניו-יורק.⁴⁴ ואולם, פלטשר לא היה המושל היחיד שנהג כך, במקרים רבים המסחר של הקולוניות האמריקניות עם הפיראטים אפשר את פיתוח הכלכלי של המושבות ועקיפה של חוק ה- Navigation Act שהעניק מונופולין לבריטים על המסחר למושבות. וכך, המחקר ההיסטורי מצביע על אמביוולנטיות, אם לא קבלה מלאה, כלפי הפיראטים שעזרו לפתח את המושבות האמריקניות תוך כדי ניסיון לעקוף חקיקה בריטית.⁴⁵

מחקרים היסטוריים נוספים המאתגרים את הדימוי הקולנועי של הפיראט, הם אלו הבוחנים את תפקיד הפריבאטירים (באנגלית: Privateer) במהלך מלחמת העצמאות האמריקנית ומלחמת 1812. הקונגרס האמריקני הכיר בזכותם של פריבאטירים שהיו בעליהן של ספינה פרטית, לתקוף ספינת אויב בזמן מלחמה ולהחרים אותה. למעשה הייתה זו מעין הפרטה של הצבא, כדרך לממן את ההגנה הימית מבלי להחזיק צי ימי קבוע.⁴⁶ ההבדל העיקרי בין הפיראט "פורע החוק" לבין הפריבאטיר "מגן החוק" היה קבלת הרשאה מן השליט, דבר שמקשה לראות את הפיראט כ"אחר" המוחלט לשלטון החוק (למשל במהלך המאבק האמריקני לעצמאות שבו עצם השאלה מי רשאי להעניק הרשאה היה שנוי במחלוקת).⁴⁷ יתרה מזאת, המחקרים ההיסטוריים מגלים כי עד תחילת המאה התשע עשרה, מדינות אירופה נעזרו בפריבאטיריות לביסוס כוחן, בעיקר במלחמות, כדיכוי מרידות וברכישת טריטוריות מחוץ לאירופה. הפריבאטירים שימשו הן כתחליף לצי ימי מדינתי והן כתשתית להקמתו, ואולם בתקופות בין מלחמות, חלקם פעלו כפיראטים. בעוד הנוהג התחיל עם מדינות חזקות, בהמשך הפכה הפריבאטיריות לנשק של מדינות חלשות כנגד חזקות (כמו במלחמת 1812 שבה נלחמו ארה"ב ובריטניה זו בזו).⁴⁸ הפריבאטירים תרמו במישור הצבאי אך גם במישור הדיפלומטי והכלכלי לעצמאותה של ארה"ב. כך למשל, במישור הכלכלי – רבים מן הסוחרים בקולוניות היו מושקעים בפריבאטיריות⁴⁹ ואף יש מחקרים המראים שקיימת קורלציה בין עיסוק בפריבאטיריות ובין ההתפתחות הכלכלית של הקולוניות.⁵⁰ במישור הדיפלומטי – פריבאטירים אמריקנים השתתפו במאבק לעצמאות ובכך הפעילו לחץ דיפלומטי על צרפת לתמוך בעצמאותן של הקולוניות האמריקניות.⁵¹

נהגה כי כן, המחקר על תפקיד הפיראטים והפריבאטירים בזמן מלחמת העצמאות האמריקנית עוזר להציג את הקושי למתוח קו ברור בין החוקי ללא-חוקי שמעלה מודל המיסוי החברתי. המושלים שמונו על ידי הכתר הבריטי וקיבלו ממנו סמכויות רחבות, ניצלו זאת כדי לפתח את מושבותיהם וליהנות מפירותיה של הפיראטיות שהייתה פעילות שאינה חוקית. כל עוד הדבר לא פגע באינטרסים

שלהם, שיתפו הבריטים פעולה ואף העלימו עין. רק כאשר הפעולות של הפיראטים והפריבאטרים הופנו נגד אינטרסים בריטיים, החלה בריטניה לאכוף את האיסור. ואילו האפשרות לאסור כליל על פיראטיות ופריבאטיות הייתה תלויה בכך שמדינות יוותרו על זכותן להיעזר באליםמות פרטית לקידום ענייניהן. פרספקטיבה היסטורית זו מאפשרת להבין גם את המקרה הסומלי בהקשר רחב יותר. מה שמתחיל כאקט של עזרה עצמית של דייגים מקומיים סומלים, כנגד פלישות חוזרות ונשנות של אוניות של מעצמות זרות וגזל דגה מקומית (פעולות כנגד קולוניאליזם כלכלי), הופך בהמשך, מאקט הגנתי להתקפי; וכולל חטיפת אוניות זרות ודרישת כופר נפש עבור שחרורן. הכלכלה הסומלית מתבססת יותר ויותר על פעולת הפיראטים כדרך למימון מדינה כושלת – עד כדי כך שנוצרת בורסה להשקעות בחברות פיראטים שונות.

כיצד עוזרות לנו המויות הגנגסטר והפיראט להבין את הסיפור המורכב של לחובסקי על היחס בין אלימות למשפט, ובין קולוניאליזם לדמוקרטיה בהקשר התחלת משפט המס הישראלי? הספר מצביע על התפקיד החשוב שיש למודל המס החברתי בכיסוס ההבחנה בין משטר קולוניאלי לדמוקרטי ובטיפוח תפיסה עצמית של אזרחות רפובליקנית. ואולם, ראינו כי דווקא ההעדפה של מודל הנורמה החברתית הקשתה על הבחנה ברורה בין חוק לאלימות, מאחר שנורמה זו הייתה יצור היברידי בין תשלום וולונטרי לכופה ובין אלימות פרטית לציבורית.

הפיראט והגנגסטר, כפי שראינו, הם דוגמאות קלאסיות ללקיחת כסף ופגיעה בקניין פרטי על ידי אנשים פרטיים תוך שימוש באלימות והפרת החוק. אף שהם נחשבים כיום ל"אחר" המוחלט לשלטון החוק, היסטורית ההבחנה הייתה מטושטשת והם ניצבו על ספקטרום.⁵² קושי ההבחנה מתגבר כאשר מדובר בתקופה של טרום-מדינה ובפעולות גיוס כספים על ידי אנשים פרטיים לצורכי "המדינה שבדרך". בתנאים כאלו נוצר טשטוש בין פעולה פרטית לציבורית, בין מטרות של רווח אישי למטרות ציבוריות, ובין התקפה שרירותית להגנה קהילתית.⁵³

המחקר מלמד שכאשר פעילותם של הפיראטים והפריבאטרים נעשית בהקשר של התחלת משפט, במסגרת מהפיכה או מאבק אנטי-קולוניאלי, כאשר אין צבא מסודר, ואין מדינה או חוק כללי, שאלת הלגיטימיות של פעולתם אינה נובעת מהבדל עקרוני בין חוק לפשע (כפי שמקובל לחשוב) אלא ההבדל נוצר בדיעבד, ביחס לשאלת ההצלחה או הכישלון לקבל לגיטימציה לפעולת גיוס הכסף על ידי כלל הציבור ועל ידי מדינות אחרות. בדומה, ספרו של לחובסקי מתמקד בשאלת הלגיטימיות הציבורית של מודל המס החברתי. ראינו גם כי גורמים שונים חשבו שניתן לקדם את הלגיטימיות של המס בדרכים שונות. כך, נציגי הייקים דאגו ללגיטימיות כלפי הממשל הבריטי (ולכן חששו מפעולות כיוש ברכים אשר עלולות להיחשב הוצאת דיבה פלילית לפי החוק המנדטורי), הם גם הציעו לחזק את הלגיטימיות השיטה בעיני קבוצות שמתנגדות למס, על ידי יצירת כללים ברורים ובתי דין של כבוד. ומנגד, היו כאלו, כמו עמנואל הרוסי, שטענו כי דווקא ההישענות על חוק ובתי משפט תיחשב בציבור היהודי כעניין של כפייה ותראה שהמיסוי היישובי לא נהנה מלגיטימיות ציבורית רחבה.

ג. מודל הנורמה החברתית במעבר למדינה – מיסוי והדרה

עד כה עסקתי בחשיפת הצד האפל של האלימות המלווה את מודל המיסוי המבוסס נורמות חברתיות ואת המאבק להשגת לגיטימיות ציבורית כחלק אינטגרלי מכיסוס שיטת המיסוי ביישוב היהודי. בחלק זה ברצוני להתמקד בבעייתיות נוספת של המודל, כזו הקשורה להדרה של קבוצות מיעוט. מודל הנורמה החברתית של המיסוי מתאים במיוחד לקבוצות הומוגניות החולקות תפיסת טוב משותפת (למשל הקהילה היהודית בגולה). ואולם, הצד האפל של הנורמה החברתית עולה ביחס

לחברות הטרוגניות. בו בזמן שבכוח הנורמה החברתית לייצר סולידריות, היא גם מייצרת "אחרות" אשר מצדיקה יחס לא שוויוני לקבוצות מיעוט.

בספר מתגלה הצד האפל של מודל הנורמה החברתית ביחס לאזרחים הערבים.⁵⁴ עולה השאלה, האם במעבר מיישוב למדינה – מערכת המיסוי הצליחה לכלול גם אותם? או אולי דווקא הניסיון להסתמך על נורמות חברתיות ויצירת סולידריות חברתית, היא שדחפה אותם החוצה, והצדיקה יחס אחר אליהם. כזכור, ניסיון היישוב היהודי ליצור מערכת מיסוי עצמאי בזמן השלטון המנדטורי, צמח על רקע שיטת המיסוי העות'מאנית שהתבטאה במיסוי קולקטיבי דרך מתווכים או מוכתרים, שיטה שהייתה מזוהה עם שרירותיות ושחיתות. כאשר הספר פונה לעסוק בקשיי המיסוי של אזרחים ערבים לאחר קום המדינה מתגלה שלגביהם לא מדובר היה בשינוי, אלא דווקא בהמשכות של המודל העות'מאני הקולוניאלי: מיסוי קולקטיבי דרך מתווכים ומוכתרים, כלומר שימור "אי קולוניאלי" בתוך שיטת מיסוי ישראלית המבקשת להיות דמוקרטית ושיתופית. לחובסקי מייחס זאת לכישלון המאמצים של המדינה לחנך את האזרחים הערבים לראות במיסים ביטוי לשותפות אזרחית דמוקרטית. ברצוני להעלות את האפשרות שכישלון זה קשור לטיבו של מודל המיסוי החברתי שנבחר. ואולם בטרם נעבור לצד האפל, כדאי להתעכב על תרומת הספר להבנת הקשר בין שיח אזרחות לשיח חובות.

הדיון ההיסטורי במאפייני האזרחות בישראל התמקד עד כה בירידת המודל הרפובליקני (של חובות) שאפיינ את העשורים הראשונים ועליית המודל הליברלי של זכויות כבסיס לאזרחות החל משנות התשעים.⁵⁵ הדיון במערכת המס מחזיר למרכז הבמה את ה"חובות" – ואת הקשר בין חובות לאזרחות.⁵⁶

הדיון בקשר בין אזרחות לבין חובות במשפט הישראלי עוסק בעיקר בשאלת הגיוס לצבא, ובדרך שבה הגישה הרפובליקנית לאזרחות מבוססת בישראל על מודל מרובד ולא אוניברסלי – אשר מבחין בין יהודים לערבים, בין נשים לגברים, בין חילונים לחרדים – לפי תרומתם לצבא.⁵⁷ הדיון בספרו של לחובסקי מעמיק ומאתגר את הדיון ביחס בין חובות לאזרחות דמוקרטית בכמה מובנים:

ראשית, הבנת חובת המיסים כחלק אינטגרלי ממודל האזרחות, מאתגרת את מודל האזרחות מבוססת הזכויות באופן עמוק יותר מהצבעה על חובת שירות בצבא. שכן חובת תשלום המיסים היא בסיסית יותר, אוניברסלית, ורחבה יותר בהיקפה.

שנית, בניגוד לגיוס לצבא שמבחין בין קבוצות ויוצר דרגות של אזרחות, הרי שחובת המיסים מתרחבת בעיקרון על כלל האזרחים, ויש בכוחה לחשוף מורכבות ביחס המדינה לאזרחים ערבים שאינה קיימת ביחס לשירות בצבא.

שלישית, אף שמדובר בחובה לתשלום מס, הרי לפחות בשנים הראשונות, המודל המשיך להיות מבוסס על נורמות חברתיות, בניגוד למודל המשפטי. כך שהספר מציע גישה היברידית לחובה שנועזת באמצעים של משפט רך (אולי בדומה לדרך שבה חושבים היום על אחריות חברתית של תאגידים).⁵⁸ אף שהספר חושף את מרכזיות החובות לביסוס אזרחות, ולמרות היתרונות שהיו טמונים במודל של הנורמה החברתית, הקושי שעולה ביחס לאזרחים הערבים – הוא בעיניי בבחינת נייר לקמוס לבחינת המגבלות של מודל המיסוי החברתי. מספר האזרחים הערבים לאחר הקמת המדינה היה כ-150 אלף, כלומר עשרה אחוזים מהאוכלוסייה. קבוצה זו לא חשה סולידריות עם המדינה וחיייתה תחת ממשל צבאי עד 1966. לחובסקי יוצא נגד הנרטיב הפשטני של הדרה גורפת של ערבים מאזרחות ישראלית. הוא טוען שסיפור המיסים יכול לגלות מציאות מורכבת יותר, של שיתוף והדרה בו בזמן. בנוסף לכך, טוען לחובסקי "פרדוקסלית, ההדרה מגרעין פרויקט האזרחות אולי היה בעל יתרונות

ולא רק מגבלה, שכן המדינה ציפתה לפחות מהערבים".⁵⁹ לחובסקי מציע גם אנלוגיה לשירות בצבא – לטענתו, לא מצפים מערבים לשירות חובה ודבר זה יכול להעניק להם יתרון. קשה לקבל את הטענה של יתרון לאזרח הערבי במודל של נורמות חברתיות. שכן אם אכן מודל האזרחות בנוי על סולידריות, תחושת חובה ואחריות אזרחית – כאשר מיסוי ממלא חלק חשוב בכינון זהות האזרח הדמוקרטי, הרי לא ניתן לומר שהיעדר ציפיות מחברה ערבית להשתתף בכך מהווה יתרון עבורם. לכל היותר מדובר ביתרון חומרי שבצידו מחיר גבוה של ניכור והדרה מגוף האזרחים. זאת ועוד, הספר מראה כיצד הממשלה לא מצליחה לגבות מס מאזרחים ערבים, עושה מאמץ בתרגום טופסי מס, ומכשירה גובים ערבים. אולם בחלק זה הדיון הופך לטכני ומצומצם, והשאלה העיקרית היא האם המדינה הצליחה לגבות מס מאזרחים ערבים. דיון כזה מתעלם משאלה עקרונית יותר, האם המדינה הצליחה להפוך את הערבים לאזרחים שווים.⁶⁰ ועוד יותר מכך, מה תרומתה של שיטת המיסוי הסולידרי להבניית ערבים כלא-אזרחים, כמי שבעיקרון לא יכולים להשתתף בפרויקט האזרחות הישראלי.

אסביר את טענתי. הספר מקדם תפיסה מתוחכמת ומעמיקה של אזרחות – לטענת לחובסקי לא מדובר בעניין פורמלי בלבד, וגם לא עניין בינארי, כן או לא אזרח. אלא אזרחות מושתתת על בניית קהילת אזרחים על תהליך חינוכי, בין השאר על ידי ראיית המס כשייך "לנו" קהילת האזרחים, כביסוי לאוטונומיה ולשותפות הדמוקרטית. כל זה מבוסס על יצירת סולידריות ואמון בין אזרח למדינה. ואולם אם מתייחסים ברצינות למערכת המס כחלק ממנגנון בניית זהות קולקטיבית, קהילת אזרחים וסולידריות חברתית, לא ניתן לבסס בניית סולידריות וזהות קולקטיבית הכוללת את האזרחים הערבים בעזרת מערכת המס, שעה שהם נשלטים על ידי ממשל צבאי. שכן הממשל הצבאי מבוסס על עיקרון הפוך לגבי החברה הערבית – על משתפי פעולה ומודיעים, כפי שהלל כהן הצביע בספרו **ערבים טובים**.⁶¹ באותן השנים השליטה באזרחים הערבים הייתה מבוססת על רשת של מודיעין אינטימי – על יכולת הממשל לדעת פרטים אינטימיים על הפרט ומשפחתו דרך רשת של מודיעים ומשתפי פעולה. דרכי פעולה כאלו חותרות תחת האמון לא רק ביחס למוסדות מדינה, אלא גם בקרב החברה הפלסטינית בישראל, בינה לבין עצמה.

לחובסקי, אשר מנתח את כישלון גביית המס ביחס לערבים אזרחי ישראל, מייחס את הסיבות לעוני, להיעדר תרבות של תשלום מס כחלק מאזרחות דמוקרטית, ואפילו לעניין של התנגדות אזרחית. בנוסף לכך, לחובסקי מצביע על שימוש במודיעין שהגיע מהמושלים הצבאיים ובש"א (שירות אינפורמציה שהוקם על ידי רשויות המיסוי) כדרך לאיסוף מידע לצורכי מס על ערבים. ההסבר לשימוש באמצעים אלו הוא הסירוב, ואולי אפילו התנגדות ("רויסטנס") של ערבים לשלם מיסים.

בגלל שההסתמכות על שומות עצמיות לא התגלתה כאפקטיבית בקרב האוכלוסייה הערבית, נאלצו גובי המס להסתמך על מקורות אחרים של מידע: מידע מודיעיני שהגיע מהמושלים הצבאיים של הכפרים הערבים. חקירות אישיות, מידע שהגיע מנכבדי הכפרים וממוכתרים. ומידע מסייענים ערבים. המקורות הללו הניבו אינפורמציה שהיתה פעמים רבות לא מדויקת או שיקרית.⁶²

לדעתי הסבר זה מחליף סיבה במסובב. באותה התקופה היחס לערבים עבר דרך הממשל הצבאי. הפנייה לשב"כ בעניינים שונים ביחס לאזרחים הערבים לא הייתה החריג אלא הנורמה.⁶³ בספר חסר דיון בתוצאה נוספת וחשובה יותר של הסתמכות על ממשל צבאי ואיסוף מידע על ערבים מבחינת התזה שמקדם הספר על היחס בין מנגנון המס לבין יצירת קהילת אזרחים: פגיעה קשה בתחושת

האזרחות של הערבים. פגיעה בבסיס לאזרחות דמוקרטית – שכן היחס של המדינה אליהם מבוסס על חוסר אמון.

כאן עולה השאלה האם ניתן בכלל לשלב אזרחים ערבים במודל מס הבנוי על סולידריות ואזרחות אחראית כאשר הם נשלטים על ידי ממשל צבאי הנעזר בגיוס רחב של משתפי פעולה, ועל ידי שיטת שליטה קולוניאלית שמחזקת את המוכתרים ככלי לשליטה באוכלוסייה?

מצד אחד הספר מנתח באופן מעמיק את כישלון מערכת המס מבוסס נורמה חברתית ביחס לקהילה הערבית. אבל מצד שני, הדיון לא עובר לרובד עקרוני של מגבלותיו של מודל המיסוי החברתי ביחס ליצירת אזרחות דמוקרטית בחברות עם מיעוטים. הסיבה לכישלון מוצגת בספר כעניין טכני של היעדר מידע אוביקטיבי וקשיי שיתוף פעולה – ולא כעניין אינהרנטי לשיטת המס החברתי המבוסס על עקרון הסולידריות.

עם זאת, הספר לא נרתע מלהצביע על העובדות הלא נעימות. כך למשל בעמוד 195 לחובסקי מצביע על כך שמיסוי הערבים, בניגוד ליהודים, פעל על בסיס שומה שרירותית, משא ומתן ופשרות, ולא על בסיס מידע מהימן, הערכה עצמית, ושיתוף אזרחי. כלומר, ביחס לערבים, יש המשכיות בגביית מיסים על פי מודל של משטר זר עות'מאני ובריטי (מודל מיסוי קולוניאלי ולא דמוקרטי). השאלה שנתרה פתוחה מבחינתי היא האם דווקא מודל הנורמה החברתית אשר מוצג כאלטרנטיבה למודל משפטי טכנוקרטי, כמקדם שותפות ואמון אזרחי – הוא שמייצר גם את ההדרה של קבוצות חברתיות שנתפסות כ"אחר", ומצדיק בהמשך שיטות לא דמוקרטיות ביחס למי שבעיקרון לא יכולים להשתלב במודל הנורמה החברתית. האם מדובר בכישלון ידוע מראש? בהנחה שיש קשר הדוק בין חינוך לאזרחות לבין מיסוי, כפי שמזכיר לנו לחובסקי, ייתכן ששיטה המוציאה בפועל אזרחים ערבים מן הקהילה האזרחית ומכפיפה אותם למשטר צבאי המבוסס על שליטה ומשתפי פעולה – בהגדרה לא יכולה ליצור את האזרח המשלם מס כעניין של מחויבות אזרחית.

בנקודה זו ניתן לחזור אל הסיפור שעִימו פותח לחובסקי את הספר על תלונת איכרי באר טוביה בשנת 1905 על שיטת המיסוי העות'מאנית – שיטה שבה גביית המס מוחכרת לנכבד ערבי מקומי, אשר "עושה כרצונו". "גונבים כמה שרוצים מהחיטה שלנו [...] בנוסף לכל מה שהם, ומשרתיהם, אוכלים על חשבוננו בעונת הקציר".⁶⁴

לגבי היהודים, שיטת המיסוי החדשה שנבנתה על הנורמה החברתית הוולונטרית, הצליחה ליצור היפוך בין הנתין לאזרח, אולם לגבי האזרחים הערבים אותו מודל עצמו הוביל להמשכיות ביחס לשיטת המיסוי הקולוניאלית. כפי שמסכם לחובסקי: "במובן זה מערכת המיסוי של שנות ה-50 הייתה דומה לשיטות עות'מאנית ובריטית של מיסוי, שכן גם המערכת הישראלית נכשלה ביצירת האמון הדרוש, ופנתה להיעזר במתווכים ובמוכתרים – ככלי לגיוס מיסים, כמכשיר גביית כספים, ולא עוד ככלי להבניית חברת אזרחים".⁶⁵

לסיכום נקודה זו, ספק בעיני שמדובר בכישלון מקרי. לדעתי אותם היתרונות שהפכו את מודל הנורמה החברתית לאטרקטיבי בתקופת טרום-המדינה, הם שהפכו אותו לבעייתי במיוחד עם קום המדינה – כאשר לא נלווה ליישומו מאמץ אמיתי ליצירת קהילת אזרחים בין יהודים וערבים. לחובסקי טווה ביד אמן את הקשר בין מיסים, אזרחות וזהות קולקטיבית. לצד הסיפור האופטימי שלחובסקי מספר על מודל הנורמה החברתית, ביקשתי להצביע בביקורת זו על הצד האפל של מערכת מס מבוססת נורמה חברתית, על אותו קשר חמקמק בין התחלת משפט ואלומות, ובין יצירת קהילת אזרחים והדרה ממנה.

הערות

- 1 Assaf Likhovski, *Tax Law and Social Norms in Mandatory Palestine and Israel* (2017) (להלן: לחובסקי).
- 2 מלחמת העצמאות האמריקנית התחילה כמרד מיסים נגד השליט הבריטי. אחת מקריאות המהפיכה של האמריקנים "אין מיסוי ללא ייצוג", נשענה על המסורת הבריטית שהובילה למגנה כרטה ולמלחמת האזרחים בבריטניה. ראו Michael L. Ross, *Does Taxation Lead to Representation?* 34(2) *BRITISH JOURNAL OF POLITICAL SCIENCE* 229, 231 (2004).
- 3 Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine* (2006).
- 4 שם, בעמ' 127-153.
- 5 ליאורה בילסקי ואנאלו ורבין "עיר קטנה וניסיון אונס אחד" זמנים 98 (2007). המאמר מנתח את הסיפור המופיע בספרו של נחום גוטמן, ראו נחום גוטמן עיר קטנה ואנשים בה מעט: סיפורים על ראשיתה של אחוזת בית היא תל אביב (1959).
- 6 להרחבה על היחס בין אלימות למשפט, ובמיוחד, לקושי המיוחד להסתיר את האלימות שנמצאת בכל התחלת משפט, ולהבדל בין "אלימות מכוונת" לבין "אלימות משמרת" ראו רוברט קאבר נומוס ונראטיב; להביא את המשיח כאמצעות החוק (אביעד שטיר מתרגם, 2012); Derrida Jacques, *Force Of Law: The 'Mystical Foundation Of Authority'*, 11 *CARDOZO L. REV.* 919 (1990); WALTER BENJAMIN, *REFLECTIONS: ESSAYS, APHORISMS, AUTOBIOGRAPHICAL WRITINGS* (Peter Demetz ed., E. F. N. Jephcott trans., 1986).
- 7 לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 104.
- 8 שם, בעמ' 134-143.
- 9 שם, בעמ' 117, 134.
- 10 שם, בעמ' 136.
- 11 שם, בעמ' 137.
- 12 שם, בעמ' 130, 138.
- 13 שם, בעמ' 139.
- 14 שם, בעמ' 122-134.
- 15 שם, בעמ' 125.
- 16 שם, בעמ' 122-134.
- 17 שם, בעמ' 117, ה"ש 52. מבוסס על עמנואל הרוסי ספר המגבית: מגבית ההתגייסות וההצלה 194 (1950) (להלן: ספר המגבית); משה נאור בחזית העורף: תל אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות 128 (2009).
- 18 לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 111.
- 19 שם, בעמ' 112.
- 20 שם, בעמ' 105.
- 21 שם, בעמ' 120.
- 22 שם, בעמ' 129.
- 23 הספר רומז לגילויי אלימות שליוו את מערכת המס היישובי. הבריטים קיבלו כ-50 תלונות על שימוש באלימות במהלך איסוף המס. שם, בעמ' 142; גובים של המס הקהילתי שפכו שמן על פירות וירקות של ירקן כיוון שסירב לשלם. שם, בעמ' 142; בקפה דיצה – בעל הקפה סירב לשלם וגירש את הגובה מהקפה שלו. למחרת הגיעו בחורים מ"נוער קנאי לכופר היישוב" והתיישבו בקפה לאות מחאה. המשטרה הבריטית נקראה לפנות את המוחים. למחרת היום נופצו חלונות בית הקפה ושברו את השולחנות, הכיסאות והצלחות שבו. שם, בעמ' 142-143.
- 24 שם, בעמ' 106-107, 112.

- 25 שם, בעמ' 107, 113.
- 26 שם, בעמ' 111-112.
- 27 שם, בעמ' 102-104.
- 28 שם, בעמ' 117.
- 29 שם, בעמ' 122-134. בעמודים אלו מתואר כישלון מאבק הייקים למשפט את שיטת המס על ידי קביעת שומות קבועות, ערכאת ערעור על שומה, מתן זכות שמיעה למעלימי מס ועוד. טענות נגד שרירותיות המס עולות בעמ' 127.
- 30 שם, בעמ' 142-143.
- 31 שם בעמ' 102-118.
- 32 עמנואל הרוסי היה סופר יהודי ידוע בתקופת המנדט. הוא היה אחד המייסדים של תיאטרון סאטירי, וכתב פזמונים ושיירי ילדים. עמנואל הרוסי היה גם מנהל התעמולה של מערכת המס הוולונטרית (כופר היישוב). בין שאר פעילותו, הוא כתב פמפלטים המכוונים לילדים (המלווים בציוריו של נחום גוטמן) כדי שילחצו על הוריהם לשלם את המס. שם, בעמ' 101.
- 33 הציטוט לקוח מתוך ספר המגבית, לעיל ה"ש 17 (תודתי לאסף לחובסקי על שליחת המקור). הציטוט מופיע בספרו של לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 130-131 (ההדגשה אינה במקור), ובתרגום לאנגלית: "The power of the mobilization and rescue fund was that the Jewish person obeyed its orders based on [a sense] of internal duty. Sanctions would have achieved the opposite of the desired result. They would have led to instinctive resistance and would ultimately damage the fund raising process. Declaring sanctions would have been like defaming the name of the Jewish community and a statement of mistrust in its volunteering power [...] The power of the mobilization and rescue fund was in strengthening positive [behavior] and not in preventing negative [behavior]"
- 34 ראו לעיל ה"ש 23.
- 35 דוד גורביץ' הגנגסטר הפוסטמודרני: טראומה, קיטש חלום (2017); דוד גורביץ' גנגסטר שיק: פשע, תרבות, קפיטליזם (2017).
- 36 לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 119 ה"ש 64.
- 37 Dana Chivvis, *I Am Not a Pirate: Pirate Change Denier*, THIS AMERICAN LIFE (May 5, 2017), <https://www.thisamericanlife.org/616/i-am-not-a-pirate>.
- 38 ראו למשל כתבות שעוסקות בדמותו השנויה במחלוקת של עאדן, כתפיסתו על ידי הבלגים ובמשפטו. עאדן מואשם בשיתוף פעולה עם פיראט סומלי אחר המכונה "Big Mouth" המואשם בחטיפת ספינה בלגית ובניהול ארגון פשע: *Before they were caught, Afweyne and Tiiceey were shrewd businessmen who knew how to play the pirate game*, SOMALIA ONLINE, <https://www.somaliaonline.com/before-they-were-caught-afweyne-and-tiiceey-were-shrewd-businessmen-who-knew-how-to-play-the-pirate-game/>; Andrea Rönberg, *Trial against alleged Somali pirate kingpin begins*, DEUTCH WELLE (Sep. 17, 2015), <http://www.dw.com/en/trial-against-alleged-somali-pirate-kingpin-begins/a-18720966>.
- 39 הביטוי המקובל לפיראט הוא "Hostis Humani Generis" (אויב המין האנושי), ולפיכך, המשפט הביני-לאומי מתיר לכל מדינה לשפוט אותו ולהענישו. "By declaring war against all mankind, all mankind must declare war against him, so that every community hath a right by the rule of self-defense to inflict that punishment upon him which every individual would in an invasion of his person or personal property." S.C. Hughson, *The Death-Struggles of Colonial Piracy*, 1(2) THE SEWANEE REVIEW 194, 194 (1893).
- חנה ארנדט באפילוג לספרה המפורסם: אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע (2000), מבקרת את בית המשפט הישראלי אשר הציג את אייכמן כ"פיראט" מודרני כדי לבסס את סמכות השיפוט

האוניברסלית של ישראל עליו בעזרת אנאלוגיה לסמכות השיפוט האוניברסלית שמעניק המשפט הבינ-לאומי על פיראטים כאויב המין האנושי. ארנדט טענה, שבעוד הפיראט הוא מי שפועל ללא דגל מדינה, והופך עצמו בכך ל"אויב המין האנושי" הרי שאייכמן, פעל "בסמכות וברשות" של מדינה פושעת, גרמניה הנאצית. שם, בעמ' 272-273. ואולם, התבוננות מקרוב בהתפתחות המשפט הבינ-לאומי מראה כי דמות הפיראט משמשת בבתי משפט, לא רק בישראל, כדי לקדם ולפתח את המשפט הבינ-לאומי. כך למשל, החל משנות התשעים בתי משפט אמריקניים הכירו בסמכות שיפוט על תאגידים בין-לאומיים בגין הפרות חמורות של זכויות אדם, בעזרת אנאלוגיה של התאגיד לפיראט מודרני ותוך החייאה של חוק ישן – Alien Tort Statute משנת 1789 – זאת עד להחלטה של בית המשפט העליון האמריקני בפרשת *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 133 S.Ct. 1659 (2013), משנת 2013.

לדיון בקישור בין חוק הנזיקין האמריקני להתייחסות לתאגידים בין-לאומיים כפיראטים מודרניים ראו Eugene Kontorovich, *A Tort Statute, With Aliens and Pirates*, 107 NORTHWESTERN UNIVERSITY LAW REVIEW 100 (2012). להרחבה לגבי משפט בין-לאומי ראו PETER MALANCZUK, *AKEHURST'S MODERN INTRODUCTION TO INTERNATIONAL LAW* 113-114 (2002); BARRY H. DUBNER, *THE LAW OF INTERNATIONAL SEA PIRACY* (1980).

40 פיראטים נחשבו לגיבורי תרבות בקולוניות האמריקניות. ראו COLIN WOODWARD, *THE REPUBLIC OF PIRATES: BEING THE TRUE AND SURPRISING STORY OF THE CARIBBEAN PIRATES AND THE MAN WHO BROUGHT THEM DOWN*, 4-5 (2007); DOUGLAS R. BURGESS JR., *THE PIRATES PACT: THE SECRET ALLIANCES BETWEEN HISTORY'S MOST NOTORIOUS BUCCANEERS AND COLONIAL AMERICA* 93-94 (2008). (להלן: BURGESS).

41 BURGESS, לעיל ה"ש 40, בעמ' 78-81.

42 שם, בעמ' 100-105. במהלך המאה השבע עשרה התפתחה פיראטיות מאורגנת במקומות שונים כמו במדגסקר, שם הפיראטים ניהלו מעין-מדינה, גבו מכסים ויצרו קודים של חוקים מחייבים לספינות הפיראטים. בכך הם היוו אלטרנטיבה למדינת הלאום. להרחבה ראו: JANICE E. THOMSON, *MERCENARIES, PIRATES, AND SOVEREIGNS: STATE BUILDING AND EXTRATERRITORIAL VIOLENCE IN EARLY MODERN EUROPE* Robert C. Ritchie, *Government Measures Against Piracy and Privateering in the Atlantic Area, 1750-1850*, in *PIRATES AND PRIVATEERS: NEW PERSPECTIVES ON THE WAR ON TRADE IN THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES* 10, 17 (David J. Starkey, E.S. Van Eyck Van Heslinga & J.A. De Moor eds., 1997). (להלן: Ritchie).

43 ראו BURGESS, לעיל ה"ש 40, בעמ' 100-105. יש לציין שבריטניה נהנתה מפעילות הפיראטים ולכן העלימה עין מהפרת האיסור עד המאה השבע עשרה. בריטניה החלה להגדיר את הפיראטיות כבעיה ולנסות לאכוף את האיסור רק לאחר שפעילות הפיראטים פגעה בספינות של החברה ההודו-מזרחית והאחריות יוחסה לבריטניה. THOMSON, לעיל ה"ש 42, בעמ' 109.

44 BURGESS, לעיל ה"ש 40, בעמ' 81; P. Bradley Nutting, *The Madagascar Connection: Parliament and Piracy 1690-1701*, 22 AM. J. LEGAL HIST. 202, 210-211 (1978).

45 BURGESS, לעיל ה"ש 40. B. Elleman, *Historical Piracy and Its Impact*, in *HISTORIES OF TRANSNATIONAL CRIME* 9, 14 (Gerben Bruinsma ed., 2015). (להלן: Elleman).

46 האימפריה הבריטית נעזרה רבות בהרשאות לפריבאטרים בבניית כוחה הימי. מאוחר יותר בריטניה ביקשה לבטל את ההיתר על פריבאטיריות ויזמה את הסכם פריס הבינ-לאומי מ-1856 שבו נאסר הנהג. ארה"ב סירבה להצטרף לאמנה. THOMSON, לעיל ה"ש 42, בעמ' 23, 26, 75. לטענת תומסון, הפריבאטיריות נוצרה על ידי מדינות חזקות כמו בריטניה שהצי שלהן צמח מתוך הפריבאטיריים. כאשר בריטניה ביקשה לאסור על פריבאטיריות, הייתה זו ארה"ב שסירבה לחתום על האיסור מאחר שהיה לה צי קטן שלא יכול היה לספק צורכי הגנתה.

- 47 הפריבאטירים היו למעשה אנשים פרטיים שהפעילו ספינות פרטיות, החרימו ולקחו כשלל ספינות של מי שנחשבו "מדינות אויב". בכך הם נבדלו מצבא מסודר הפועל על פי נורמות ברורות ובפיקוח ציבורי. מדובר היה באנשים פרטיים הפועלים מטעמי רווח. הטשטוש הזה בין הפרטי לציבורי, מקשה על הצגת הפיראט כ"אחר מוחלט" לשלטון החוק שכן ניתן היה למצוא קווי דמיון רבים בין הפיראט לפריבאטיר. ההבדל המרכזי היה שהפריבאטירים פעלו על סמך רישיון שניתן להם על ידי הממשל לתקוף ולבזוז ספינות אויב. THOMSON, לעיל ה"ש 42, בעמ' 22. ואולם גם כאן, לא מדובר היה בכלל ברור וחלק. כך למשל היו פריבאטירים שקיבלו רישיון ריק מהמלך הבריטי, דבר שאיפשר להם למעשה לעשות כרצונם, שם, בעמ' 23, והיו שהתעלמו ממגבלות ההרשאה למטרות רווח וכיו"ב. מלכתחילה, פעולתם הייתה אמורה להיות מוגבלת לזמן מלחמה, ואולם הבריטים העלימו עין מפעולתם גם בזמן שלום, כל עוד הדבר לא נגד את האינטרסים שלהם. יתירה מזאת, לאחר שהסתיימה מלחמה, פריבאטירים רבים שנתרו מחוסרי עבודה פנו לפיראטיות. שם, בעמ' 49. כאשר הקולוניות באמריקה פנו כנגד הבריטים, והפריבאטירים החלו לפעול נגד ספינות בריטיות בהרשאת מושלים בקולוניות, הבריטים החלו להקפיד על ההבחנה, וטענו כי אין בכוח המושבות להעניק הרשאה לפריבאטירים. הם גם דרשו מהצרפתים שלא לשתף פעולה עם הפריבאטירים האמריקנים ולראות בהם פיראטים לכל דבר ועניין, מי שפועלים בניגוד לחוק הבין-לאומי. שם, בעמ' 22-26, 140. להרחבה והסבר על טשטוש ההבחנה בין פיראטים לפריבאטירים כל עוד מדינות המשיכו להסתמך על אלימות פרטית כדרך לקידום אינטרסים שלהן, ראו גם: Ritchie, לעיל ה"ש 42, בעמ' 10-28; Sarah Vlasity, *Privateers as Diplomatic Agents of The American Revolution 1776-1778*, 1-2, 16-17, 23-24 (Spring, 2011) (unpublished Undergraduate Honor Thesis, University of Colorado Boulder) (להלן: Vlasity).
- 48 THOMSON, לעיל ה"ש 42, בעמ' 26.
- 49 BURGESS, לעיל ה"ש 40, בעמ' 78-81; Ritchie, לעיל ה"ש 42, בעמ' 18.
- 50 Elleman, לעיל ה"ש 45, בעמ' 14; Carl E. Swanson, *American Privateering and Imperial Warfare*, 1739-1748, 42 THE WILLIAM AND MARY QUARTERLY 357 (1985) S.C. Hughson, *Early Piracy and*; 1739-1748, 42 THE WILLIAM AND MARY QUARTERLY 357 (1985) *Colonial Commerce*, 1 THE SEWANEE REVIEW 52, 55 (1892).
- 51 בהקשר זה בולט במיוחד סיפורו של קפטן ויקס. בתמיכתו של בנג'מין פרנקלין, הפריבאטיר ויקס בזז ספינות בריטיות ומכר את סחורתן באופן סודי ולא חוקי בצרפת, תוך שינוי שם הספינות שנבזזו ושינוי המסמכים של תכולתן. Vlasity, לעיל ה"ש 47, בעמ' 15-24. התלונות של בריטניה ושל הסוחרים הבריטים בפרט על השמדת ובוזיז ספינותיהם, לא איחרו לבוא. הבריטים דרשו שצרפת תעצור את הפריבאטירים ותחזיר את הסחורות המוחרמות לבריטניה. אף על פי כן, צרפת התעלמה מתלונות אלו בטענה שאין היא צריכה לשאת בנטל המלחמה השייך לבריטים. חשוב לזכור – פעולותיהם של הפריבאטירים אושרו על ידי הקונגרס האמריקני – עם זאת בריטניה ראתה בפעולות אלו לא חוקיות ומבחינתה הפריבאטירים האמריקנים היו פיראטים פורעי חוק. צרפת לעומת זאת, הכירה באישורים שהעניק הקונגרס האמריקני לפריבאטירים ובכך למעשה הכירה באופן עקיף, בעצמאותה של ארה"ב.
- 52 Ritchie, לעיל ה"ש 42, בעמ' 10: "Piracy and privateering shared a continuum from completely illegal to entirely authorized attacks on private property". בדומה, תומסון טוענת שכל עוד מדינות ראו זכות לעצמן להיעזר באלימות לא-מדינתית כדרך לגיטימית לקידום אינטרסים שלהן, לא ניתן היה ליצור הבחנה ברורה בין פיראט לפריבאטיר או לאסור כליל על הפיראטיות: "Only with this delegitimation of state-sponsored individual violence on the high seas was it possible to distinguish piracy from privateering and criminal acts from acts of war". THOMSON, לעיל ה"ש 42, בעמ' 140.
- 53 אפילו השפה מעידה על טשטוש תחומים ומזכירה שפה של הפחדה וטרור. כך למשל עולה מתזכיר שכתב אלכסנדר אליעש, בנקאי ירושלמי, בשנת 1944 לוועדת הערעורים והסנקציות "הצעה לפתרון בעיית קשוי הלב", שבו הוא מציע שהרבנות תקיים טקס דתי-משפטי רב רושם, לשם הפחדה והוקעה של משתמטי המס. לחובסקי מצטט מן המזכר שבו הוצע לוועדה כי הנאשם הראשון יהיה בעל לב רך

- ונפחד, ובעל משפחה עם נשים: "את הנאשם הראשון לא נחפש בין בעלי האגרוף אלא נמצא מסרב שהוא בעל לב רגז ומבוהל, אדם בעל משפחה שבתוכה נמצאות נשים, אם זקנה, רעיה עצבנית, בנות וכיו"ב". הכותב מוסיף על האפקט הצפוי: "והיה כי יודע דבר המשפט לאנשי המשפחה מובטחני שהם ימהרו לבוא לועד ההצלה לשלם את חובם עוד לפני קיום המשפט [...]". הוא מסיים ואומר: "אני בטוח שמשפטים כאלה יהיו מעטים מאד [...] אבל בשביל רבים יהיה זה איום קשה שיזכיר להם את יום המות ובלב רבים תביאם התשובה, יעשו להם את חשבון הנפש אם קימו מצוותם כלפי אחיהם." [תודתי לאסף לחובסקי על הפניית תשומת ליבי לציטוט זה] המזכר מתואר ומצוטט בספר. לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 140-141; שם, בעמ' 141, ה"ש 142. בהקשר זה הספר גם מתאר מעין "מלחמת כנופיות" בין מגביות מס שונות בניסיון להשיג מונופול על גביית המס. שם, בעמ' 116. כמו כן יש לציין שגובי המס קיבלו, בנוסף למשכורת קבועה, 30 אחוזים מן הכסף שהצליחו לגבות. שם, בעמ' 107.
- 54 הספר עוסק גם בקושי שעלה לגבי הפעלת מודל הנורמה החברתית על קבוצות יהודים שעלו לישראל או יהודים שהתנגדו לגביית המס, ולא חלקו את האתוס היישובי המשותף. למשל עולי שנות החמישים, רוויזיוניסטים או יהודים חרדים שהיו אנטי-ציונים.
- 55 מנחם מאוטנר ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי (1993).
- 56 הדיון ביחס לדמוקרטיה מערבית עוסק בעיקר בקשר בין זכויות לאזרחות. לאחרונה החל להתפתח דיון גם בשאלת החובות. ראו למשל: Samuel Moyn, *Rights vs. Duties: Reclaiming Civic Balance*, BOSTON REVIEW (2016) <http://bostonreview.net/books-ideas/samuel-moyn-rights-duties>. ראו גם כנס בין-לאומי "אחריות בעולם משתנה", הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן 4.6.2017 (כנס המסייג את המבט משיח זכויות לשיח אחריות/חובות). תוכנית הכנס זמינה ב: www1.biu.ac.il/File/Events2017/Responsibilityconf.pdf.
- 57 יואב פלד וגרשון שפיר מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת (2005); ניצה ברקוביץ "אזרחות ואימהות: מעמדן של נשים בישראל" ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית 206 (יואב פלד ועדי אופיר עורכים, 2001).
- 58 לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 288-292.
- 59 שם, בעמ' 189.
- 60 שם, בעמ' 190-198.
- 61 הלל כהן ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות (2006).
- 62 לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 193.
- 63 SHIRA ROBINSON, *CITIZEN STRANGERS: PALESTINIANS AND THE BIRTH OF ISRAEL'S LIBERAL SETTLER STATE* (2013).
- 64 לחובסקי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 1.
- 65 שם, בעמ' 195.